

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

«ՔՅՈՈՂԻ» ԷՊՈՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ ԵՎ XVII-XVIII ԴԴ. ՀԱՅԵՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Քյոռողլի, ջալալի, մանր ժամանակագրություններ, էպոս, Գզիրոլլի Մուստաֆա, ժամանակագիր, Գրիգոր Դարանաղցի, քուրդ:

«Քյոռողլի» էպոսն ուշ ժամանակաշրջանի (XVII դ.) ստեղծագործություն լինելով՝ թյուրքական մյուս էպոսների ու հերոսական ասքերի համեմատ իր տարածվածության տեսակետից նախադեպ չունի և համընդհանուր ընդունելության է արժանացել ամենատարբեր ազգերի շրջանում: Հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով (Վ. Մ. Ժիրմունսկի, Բ. Ա. Կարրիև, Ն. Փ. Բորաթավ ևն), էպոսի ձևավորումը սկսվել է XVII դ.-ից և մինչև XIX դ. վերջերը ենթարկվել գեղարվեստական բազմաբնույթ մշակումների ու փոփոխությունների¹: Բանավոր կերպով սերնդեսերունդ փոխանցվելով և հիմնականում ասացողների (աշուղների) կողմից ավանդվելով աչն սկսել է գրի առնվել համեմատաբար նոր ժամանակներում (գլխավորապես XIX դ. առաջին կեսից սկսած մինչև XX դ. սկզբները), իսկ Կենտրոնական Ասիայում տարածված պատումները XX դ. 30-40-ական թթ. և ավելի ուշ:

էպոսի արևմտյան խմբում ընդգրկված տարբերակները (թուրքական, ադրբեջանական, հայկական, քրդական, վրացական, դաղստանյան ևն) հիմնականում հանգում են ատրպատականյան (կամ ալսպես կոչված «վաղադրբեջանական») «Քյոռողլու» էպոսին, ինչպես գտնում է հետազոտողների մեծամասնությունը: Դրանք, հիմնավորապես պահպանելով պատմական իրադարձությունների իրական արձագանքները և շերտերը, սկզբնավորվելով անմիջական պատմական հենքից՝ ճշմարտացիորեն են վերարտադրել Փոքր Ասիայում

¹ Ցարդ ուսումնասիրողների մեծամասնության կողմից ընդունված է նման տեսակետը, բացի, թերևս, Խ. Կորոգլուց, որի կարծիքով՝ էպոսի միջուկը ձևավորվել է դեռևս հերոսի, իմա՝ պատմական Քյոռողլու կենդանության օրոք (XVI դ. երկրորդ կես), «կամ ավելի ուշ՝ նրա վախճանից հետո: Դրան նպաստել են... հերոսի ժողովրդականությունը և ասացողների վարպետությունը: Հետագայում, ինչը բնորոշ է բանահյուսական գործընթացին, կատարվել է հերոսի և նրա անվան հետ կապված բոլոր իրադարձությունների տևական վիպականացումը: Այդ կերպ, ստեղծվել են մեծաքանակ տարբերակներ՝ մշակույթով և ծագումնաբանությամբ տարբեր ժողովուրդների մոտ» (X. Г. Короглы, «Туркменский эпос «Гёр-оглы» и особенности его историзма», *Специфика фольклорных жанров*. Москва, 1973, с. 144):

և Հարավային Կովկասում XVI-XVII դդ. տեղի ունեցած անցքերը, այն է՝ ջալալիների ապստամբությունները: Վերոհիշյալ խմբի տարբերակները հիմնականում գերծ են առասպելական և հեքիաթախառն գծերից, ինչն ինքրստինքյան վկայում է կայուն պատմական հիմքի առկայության մասին: Արևելյան տարբերակներում (թուրքմենական, ուզբեկական, տաջիկական, դազախական, կարակալական, Բուխարայի արաբների, տոբոլ-թաթարական, ուլդուրական ևն) արևմտյան խմբին բնորոշ պատմավերական ատաղձը գրեթե անհետանում է՝ իր տեղը գիջելով վաղնջական հեքիաթախառն ու նախախալապական տարրերով հավելված գրույցների շարքին և իրանական առասպելաբանությունը:

Հայոսի գրառումից ի վեր՝ հետազոտողներին մշտապես զբաղեցրել են դրանում արտացոլված իրադարձությունների և գործող անձանց, մանավանդ Քյոռոզլու կերպարի պատմականության, Հայոսի ձևավորման ժամանակաշրջանի և տարածաշրջանի հարցերը: Նմանօրինակ հարցեր քննարկվել են XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի ռուս և եվրոպացի բազմաթիվ հեղինակների աշխատություններում: Պատմական իրականությունից դուրս դիտարկվելով՝ երբեմն ժխտվել է նաև Հայոսի ինքնօրինակությունը²: Թեև Հայոսի վերաբերյալ իրարամերժ և հակասական կարծիքներ հայտնել են նաև խորհրդային շրջանի ուսումնասիրողները, սակայն հնարավորություն ունենալով վերահասու լինել պատմական (հիմնականում՝ հայկական) աղբյուրներին և օգտագործելով դրանք՝ լրացվել է այն բացը, որն առկա է հիշատակված հեղինակների գործերում: Սույն հանգամանքն էլ հենց թույլ է տվել կատարել և ամրագրել մի շարք իրավացի եզրահանգումներ Հայոսում արտացոլված պատմական իրադարձությունների, նրա ստեղծման և ձևավորման ժամանակաշրջանի, ինչպես նաև գլխավոր հերոսների պատմականության և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Համեմատության համար նշենք, որ բավականաչափ տեղեկություններ օտար աղբյուրներում չեն հանդիպում: Միայն XVII դ. օսմանյան պատմիչ Էվլիյա Չելեբին է իր Ուղեգրության մեջ («Սեյահեթ-նամէ») հաղորդում Քյոռոզլու մասին որոշ հատվածական տեղեկություններ, որոնք հիմնականում աղոտակնարկներ լինելով՝ բազմաթիվ թյուր կարծիքների տեղիք են տվել³:

² И. Шопен, “Кер-Оглу. Татарская легенда – Маяк современного просвещения и образованности.” *Труды ученых и литераторов, русских и иностранных*, ч. III, СПб., 1840 (сс. 12-25), с. 22; G. Dumézil, “Les légendes de «Fils d’aveugles» au Caucase et autour du Caucase,” *Revue de l’Histoire des Religions*, Vol. 117, ed. E. Leroux, p. 50-74, Paris, 1938; Ս. Կանայեանգ, *Ջոջանց տուն կամ Սասմալ ծոեր վէպի երեք փոփոխակ*, Վաղարշապատ, 1910, էջ 2, ԺԳ, ԺԵ, Ի ևն:

³ Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı, Bütün Eserleri* - 6, Bilgesu, Ankara, 2016, s. 54, 71.

Վիպական Քյոոզլու և նրա զինակիցների պատմական նախատիպերի, ինչպես նաև նրանց գործունեության տարածքի հարցը որոշելու տեսանկյունից առավել արժանահավատ և վավերական աղբյուրներ են Օսմանյան կայսրության պետական արխիվներում պահվող և XVI դ. վերջով թվագրվող փաստաթղթերը (*Mühimme Defterleri*), որոնք հիմնականում հրամանագրեր են և նահանգային իշխանությունների գեկուլյցներ: Ընդամին, 1579-1581 թթ., 1588 թ. և 1593-1595 թթ. Բոյիի, Գերեղեյի, Իչեյի, Կարամանի և այլ շրջանների բարձրաստիճան պաշտոնյաներին հասցեագրված հրամանագրերում նկարագրվում են Քյոոզլու և նրա գործակիցների ավագակալին գործողությունները, նշվում դրանց վերացման և Քյոոզլու ձերբակալության անհրաժեշտությունը⁴:

Ինչպես արդեն վերը նշվել է, էպոսի հիմքում ընկած պատմական գլխավոր իրադարձություններն առնչվում են XVI-XVII դդ. Օսմանյան կայսրությունը ցնցած ջալայիների ապստամբություններին, որոնք մի իսկական պատուհաս են եղել կայսրության ժողովուրդների, հատկապես, քրիստոնյաների և հայերի համար: Օգտվելով Իրանի հետ պատերազմների ընձեռած հնարավորությունից և օսմանյան պետության թուլությունից՝ ջալայիներն ավարի ու ավերի են մատնել ողջ Փոքր Ասիան, մանավանդ, հայության մի զգալի հատված հարկադրված գաղթի ճանապարհն է բռնել:

Հայ մատենագրության էջերում առկա են բազմաթիվ հաղորդումներ ջալայիների արշավանքների մասին: Տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներն են XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ը, Գրիգոր Դարանաղցու (Կամախեցի) «Ժամանակագրութիւն»-ը, Երեմիա Քյոմուրճյանի «Պատմութիւն համառօտ Դձ տարուոյ Օսմանցոց թագաւորացն» աշխատությունը, Ազարիա Սասնեցու Ողբը («Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան գաւառացն եւ աշխարհին հայոց ի ձեռաց ձեւալեանց»), ինչպես նաև XVI-XVIII դդ. մանր ժամանակագրությունները:

Հայկական աղբյուրներն, ի տարբերություն ժամանակի օտար սկզբնաղբյուրների՝ ոչ միայն արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում, այլև թույլ են տալիս պատասխանել էպոսի ուսումնասիրության հետ կապված բազմազան հարցերի: Մասնավորապես, հայ մատենագիրների երկերում համապատասխան տեղեկություններ կան ինչպես Քյոոզլու, այնպես էլ էպոսի պատմական նախատիպեր ունեցող մյուս գործող անձանց (Գլիրօղլի Մուստաֆա, Քոսա Սաֆար, Թանղրի Թանիմազ, Դելի Հասան ևն) մասին:

⁴ F. Sümer, “Köroğlu, Kiziroğlu Mustafa ve Demircioğlu İle İlgili Vesikalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat, İstanbul, 1987 (s. 9-46), s. 46; X. Г. Короглы, ук. соч., с. 144.

Թեև իր հաղորդած տեղեկությունների հակիրճ և ամփոփ լինելուն, ցայսօր էլ Առաքել Դավրիժեցու երկը «Քյոռուղլի» էպոսի ուսումնասիրության հետ կապված մնում է հնագույն վավերական և հավաստի պատմական աղբյուրը: Դավրիժեցու հաղորդումներին հայ բանասիրությունը վաղուց է անդրադարձել՝ նշելով վերջիններիս հավաստիությունը⁵: Օտար մի շարք հեղինակներ ևս ընդգծում են դրանց ճշմարտացի արժեքը⁶: Սակայն, Քյոռուղլու և նրա զինակիցների մասին հիշատակությունների հարցին անդրադառնալիս ուսումնասիրողները հայ մատենագիրներից մշտապես նշել են հենց միայն Դավրիժեցուն և լավագույն դեպքում նաև XVIII դ. հեղինակ եղիա Մուշեղյանին: Այնինչ, այդ կերպ անտեսվում են մանր ժամանակագիրները, որոնց երկերից հաճախ օգտվել է Դավրիժեցին ինքը: Ըստ այդմ, թեմայի ուսումնասիրությունն անհնար է առանց մանր ժամանակագրությունների հաշվառման:

Ջալալիների առաջնորդներին հականե-հանվանե հիշատակում է XVII-XVIII դդ. ժամանակագիր Ավետիքը կամ Ավետիք Տիգրանակերտցին (Ավետիք Ամդեցի, Ավետիք Պաղտասարյան), իր «Ժամանակագրութիւն կամ գաւազանագիրք, աշխատասիրեալ յԱւետիքայ ումեմնէ» երկում, որը հայտնի է նաև «Գիրք պատմութեանց, որ կոչի Գաւազանագիրք» վերնագրով: Ժամանակագրությունը գրվել է 1701-1712 թթ. ընթացքում, ապագա կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու պատվերով⁷:

Թեև Տիգրանակերտցու ժամանակագրության ջալալիներին վերաբերող երկրորդ մասի և Դավրիժեցու «Պատմութեան» համապատասխան հատվածի միջև բազմաթիվ նմանություններ կան, այնուամենայնիվ, ինչպես կարծում է Վ. Հակոբյանը, այն մի առանձին բնագիր է և կապ չունի պատմագրի երկի հետ⁸: «Մյուս կողմից, — գրում է Հակոբյանը, — այս ժամանակագրության հեղինակը

⁵ Քաջբերունի, «Ճանապարհորդական նկատողութիւնք», Փորձ հանդէս, ք. IV, II տարի, էջ 321-368, Տիփլիս, 1877-78, էջ 327, Հ. Պեպելեան, Արշակ Բ. և Քեռուղլու, Փարիզ, 1938, էջ 34-35, Ա. Ալաջաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հտ. Ա, Գահիրէ, 1937, էջ 604, Քյոռուղլի, ժողովրդական վիպասանություն, հավաքեց և գրի առավ Գ. Թարվերդյան, առաջաբանը՝ Խ. Մամվելյանի, Երևան, 1941, էջ 13:

⁶ В. М. Жирмунский, Народный героический эпос, М.-Л., 1962, с. 214; Б. А. Каррыев, Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968, с. 5; Гургули, Таджикский народный эпос, составитель И. Брагинский, Москва, 1987, с. 21; Р. N. Boratav, "L'épopée et la "hikaye", Philologiae Turcicae Fundamenta, T. 2, p. 11-44, Wiesbaden, 1965, p. 26 հմ:

⁷ Պ. Զոբանյան, «Նոր նյութեր Ավետիք Տիգրանակերտցու մասին», ԼՀԳ, 1973, ք. 7 (էջ 96-104), էջ 98:

⁸ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. (այսուհետ՝ ՄԺ), կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 506-507:

ժամանակակից է և ականատես իր նկարագրած դեպքերին, նշանակում է ջալալիների մասին մենք ունենք մի ուրիշ սկզբնաղբյուր»⁹:

Քյոռօղլու և էպոսում հիշվող նրա զինակիցների վերաբերյալ Ավետիքը հետևյալ վկայությունն է տալիս. «Եւ Ռեմլ (1599) թուին Հուսեյին փաշա ապստամբեցաւ եւ հետ սորա Քոսա Սաֆարն... եւ Թաւուլն Ռեմ (1603)-ին՝ ԺԲԹ (12.000) ձիաւորով, եւ Թաւուլի եղբայրն Մահմետ փաշայն Իմ (20.000) մարդով, Մանօղլի, Ջանփօլատ օղլի Ալի փաշա եւ սորին եղբայրն, աշըխ Քօրօղլի եւ սորա ընկեր Գզիր օղլի Մուսթաֆա բեկ, միւս Մուսթաֆա բեկ, Ղարաղաշ, Տէլու Նասիբ, Իօլա Սղմազ, Թանղրի Թանիմազ, Կէօկէպախան, Չիլախ, Քեասաքեաս, Քրլու, Ղարասահաթ, Աղաշտանփիրի»¹⁰:

Ջալալի առաջնորդների մասին Ավետիք ժամանակագրի սույն մեջբերմանը հաջորդում է նրանց բնութագրող «Սոքա ամենիքեան Ջալալիք էին...» տողով սկսվող հատվածը¹¹, ինչը բառացիորեն կրկնվում է Դավրիժեցու երկում¹²: Ընդհանրապես, որոշ հատվածների համեմատությամբ, Պ. Չոբանյանը եզրակացնում է, որ Ավետիքը քաղվածքներ է արել Դավրիժեցուց, որն էլ «Գաւազանագրքի» աղբյուրն է¹³: Այնուամենայնիվ, երկու բնագրերի ուշադիր համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Դավրիժեցու «Պատմութեան» մեջ բացակայում են Ավետիքի մոտ առկա որոշ տվյալներ հենց ջալալիների վերաբերյալ: Օրինակ, ջալալի առաջնորդներից Թավուլի (օսմանյան աղբյուրներում՝ Թավիլ կամ Թավիլ Հալիլ) եղբոր անունը նշվում է հստակ՝ «Մահմետ փաշայն» (օսմանյան աղբյուրներում՝ Թավիլ Մեհմեդ կամ Թավիլ Մեհմեդ փաշա), այնինչ Դավրիժեցուն այս տվյալն անձանոթ է մնացել («զորոյ անունն ոչ գտաք») ¹⁴, և տվյալ անձի մասին Դավրիժեցին առանձին է խոսում: Անձնանունների ձեռագրային տարբերակները (Մահմատ/Մահմետ, Քոռօղլի/Քօրօղլի, Գզիրօղլի Մուստաֆայ բէկ/Գզիր օղլի Մուսթաֆա բեկ, Դալունասիպ/Տէլու Նասիբ, Գօկապախան/Կէօկէպախան ևն) իրենց հերթին վկայում են միանգամայն տարբեր տարածաշրջաններից սերող գրիչների մասին:

Ավետիքը Դավրիժեցու նման ևս նշում է ապստամբ Քյոռօղլու աշուղ, իսկ Գզիրօղլի Մուստաֆայի՝ նրան ընկեր լինելը, Քոսա Սաֆարի ապստամբելու միևնույն (1599 թ.) տարեթիվը (այս դեպքում Հուսեյին փաշայի հետ), նաև հաստատում ջալալի առաջնորդներից Թանղրի Թանիմազի պատմականությունը:

⁹ Նույն տեղում, էջ 535:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 517:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Առաֆեղ Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Խանլարեանի, Երևան, 1990, էջ 108, 15գ-25:

¹³ Պ. Չոբանյան, նշվ. աշխ., էջ 104:

¹⁴ Առաֆեղ Դաւրիժեցի, էջ 108:

նր: Սա չափազանց կարևոր է, քանի որ, փաստորեն, միայն Դավրիժեցին չէ, որ վկայում է վերոհիշյալ իրողությունների մասին:

Ջալալիների ապստամբության արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նաև XVII դ. ժամանակագիր Գրիգոր վրդ. Դարանաղցու (Կամախեցի, 1576-1643 թթ.) «Ժամանակագրությունը»: Դրանում, մասնավորապես, ջալալիների արշավանքները նկարագրելիս, պատմագիրը հաճախ որպես անմիջական ականատես է հանդես գալիս: Թեև Դարանաղցին չի հիշատակում Քյոռօղլուն և էպոսի մյուս կարևոր գործող անձանց, սակայն արժեքավոր տվյալներ է հաղորդում քուրդ Գզիրօղլի Մուստաֆայի մասին:

Ընդհանրապես, ինչպես Լեոն է դիպուկ նշել, «հրոսակային արշավանքների մեջ, ինչ խոսք, անմասն չէին կարող մնալ քրդերը»¹⁵: Առավել քան ականհայտ է քրդերի խաղացած դերը ջալալիների ապստամբության սկզբնավորման գործում: «Երբ բանակը զբաղված էր էնգերուսի (Հունգարիայի) դեմ մղվող սրբազան պատերազմով, — գրում է XVII դ. օսմանյան պատմիչ Քյաթիր Չելեբին, — անգիտակից թուրքերից և խավարամիտ քրդերից մի խումբ ավազակներ, առիթից օգտվելով, հպատակությունից դուրս եկան և դիմեցին դավաճանության ու ապստամբության»¹⁶: Դարանաղցին Դարանաղի-Կամախի և Տիվրիկի միևնույն քրդական գյուղերից («ի նոյն գեղօրէիցն քրդաց») երեք քուրդ ավազակապետի է հիշատակում, որոնցից Քյոռօղլու զինակից Գզիրօղլի Մուստաֆան «ժամանակով քիչ առաջ է ջալալիական շարժումներից»¹⁷. «Թվ. Ռև. (1591) նախ ել ոմն քուրդ, որ Գզիր Օղլի ասէին: էր սա ի սահմանացն Տիւրիկոյ եւ Կամախոյ, ի գեղջէն՝ որ Տոստալի կոչի, եւ են ամենեքեան գողք եւ աւազակք: Ի սոցանէ ել Գզրի տղան այն եւ զօրացաւ, որ ահ եւ երկիւղ համբաւոյ նորա տարածեցաւ ընդ երկիր՝ մինչեւ յԼստամբօլ, որ ծանուցին թագաւորին՝ Սուլթան Մուրատին, որ ամենայն փաշայից եւ պարոնացն հրաման ղրկեց թէ՛ ինչ հնարիւք որ է՝ բռնէք եւ յԼստամբօլ ղրկէք: Որ որսացին բազում ժամանակս, մինչեւ միայն գտին ի զօրացն զինքն եւ զքոհիան»¹⁸, եւ ըմբռնեցին ի գիշերի ի տուն կնոջ մի, որ շնութեան աղագաւ էին գնացեալ, եւ Տիւրիկոյ պարոնն ըմբռնեաց զԳզիր Օղլին եւ զքոհիան ի միասին եւ տարաւ յԼստամբօլ առ թագաւորն Սուլթան մեծ Մուրատն եւ անդ եղին ի վերայ ուղտոյ եւ նաւթեցին, հրով տոչորեցին եւ զքոհիան ի շանկալն հարին եւ շար մահուամբ սպանին զերկուսինն եւ բարձին ի միջոյ»¹⁹:

¹⁵ Լեո, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ, Երևան, 1969, էջ 230:

¹⁶ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ս. Սաֆրաստյան, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 79:

¹⁷ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 230:

¹⁸ «Բռնիա» (թրք.՝ kâhya) առավելապես գործածված է մերձավոր գործակցի իմաստով:

¹⁹ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցուց կամ Դարանաղցուց (այսուհետև՝ Ժամանակագրություն), հրատարակեց Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, Երուսաղեմ, 1915, էջ 32-33:

Մատենագրական տարաբնույթ հաղորդումներից Քյոռօղլու այս զինակցի մասին որևէ նմանօրինակ մանրամասն վկայություն հայտնի չէ, և Դարանաղ-ցու այս տեղեկությամբ հնարավորություն է ստեղծվում իրական պատկերացում կազմել Գզիրօղլի Մուստաֆայի մասին: Ընդամենը, նշվում է նրա ապստամբելու միևնույն թվականը, ինչը որ Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» ԾԶ անխորագիր գլխում է՝ 1591 թ.²⁰: Կրկին հիշատակվում է նրա ազգությունը՝ քուրդ լինելը, ինչով վերջնականապես հերքվում է էպոսի թուրք հետազոտողներից շատերի (Ն. Փ. Բորաթավ ևն) թյուր կարծիքը Գզիրօղլու իբր թուրքմեն բեկ լինելու մասին²¹: Ավելին, Դարանաղցին հիշատակում է Կամախի և Տիվրիկի սահմաններում գտնվող նրա ծննդավայր քրդական Տոստալի (Դոստալի) գյուղը, որը Dostal անվամբ նշվում է 1909 թ. գերմանացի հայտնի քարտեզագիր Ռիխարդ Կիպերտի (Richard Kiepert) կազմած Փոքր Ասիայի քարտեզում, ավելի հստակ՝ Եփրատի և Ղարաբուլաղի միացման կետում: Միևնույն Դոսթալ անվամբ տվյալ բնակավայրը ներկայումս առկա է Թուրքիայի Էրզինջան (Երզնկա) շրջանի Իլիչ գավառակի կազմում:

Կարևոր է նաև, որ ժամանակագրի հաղորդած տեղեկությունները Գզիրօղլու ավազակային գործունեության մասին («ահ եւ երկիւղ համբաւոյ նորա տարածեցաւ ընդ երկիր՝ մինչեւ յԼստամբօլ, որ ծանուցին թագաւորին», «Որ որսացին բազում ժամանակս») լիովին համընկնում են էպոսի բանահյուսական համապատասխան հատվածների հետ:

Դարանաղցին չի նշում, թե քանի տարի է տևել Գզիրօղլու ապստամբությունը՝ մի անորոշ ակնարկ անելով երկար ժամանակ նրան որսալու փորձերի մասին: Սակայն հաշվի առնելով, որ 1603 թ. Բաբերդն ու Գյումուշխանեն ասպատակող Երզնկայում հաստատված ջալալի առաջնորդների շարքում նրա անունը բացակայում է, ապա պարզ է, որ այդ ժամանակ նա արդեն ձերբակալվել և մահապատժի էր ենթարկվել, ինչպես գրում է պատմիչը: Օսմանյան արխիվների հետազոտողները Ստամբուլում Գզիրօղլու մահապատժի ենթարկվելը (գլխատվելու միջոցով) հավանական են համարում մինչ այդ թվականը, և անգամ դրանից հետո նրա խմբերն ակտիվ են եղել Նիզդեյի, Քըրշեհիրի,

²⁰ Առաֆեյ Դարիժեցի, էջ 475:

²¹ Ըստ ամենայնի՝ նման թյուր տեսակետի հիմք է հանդիսացել Գզիրօղլու (Քիզիրօղլու, Գրիզօղլու) Մուստաֆա-բեկի անվան «զգրի» (թրք.՝ kizir) կարծեցյալ կապը Կարսի շրջանի համանուն Քիզիր գյուղի հետ, որը թուրքմենական թերեֆեմե ցեղախմբի բնակավայրերից է: Թուրքական պատումներից մեկում Քյոռօղլու այս զինակիցը հենց նշված գյուղում է բնակվում (M. Gökalp, “Kızıroğlu ve Köroğlu”, *Türk Folklor Araştırmaları*, s. 279, Erzurum, Ekim 1972 (s. 6445-6447), s. 6445): Այս և այլ համանման ենթադրություններն ինքստիմյան հերքվում են հենց Գրիգոր Դարանաղցու վկայությամբ, որը սերում է միևնույն տարածաշրջանից, ինչ Գզիրօղլի Մուստաֆան:

Կեսարիայի և Մալաթիայի շրջաններում²²: Ուշագրավ է նաև, որ օսմանյան պետական գրագրության փաստաթղթերից մեկում հիշատակվում է Մալաթիայի շրջանում գործած Գզիրօղլու մերձավոր գործակիցը՝ Քելփ Իլյասօղլու Ալի²³ կամ Ալի բին Քելփ Իլյաս անվամբ²⁴:

Հայ մատենագրության մեջ Քյոռօղլին և Գզիրօղլի Մուստաֆան բազմիցս են միասին հիշատակվում: Ավելին, ինչպես տեսանք, Դավրիժեցին և Ավետիքը հստակ նշում են նրանց զինակցության հանգամանքը: Տվյալ դեպքում, սակայն, դժվար է ասել, թե ինչու ոչ մի խոսք չկա Քյոռօղլու մասին: Պետք է նշել, որ Դարանաղցին մյուս այլ հայ պատմիչների ու ժամանակագիրների նման ևս հարկ չի համարել հիշատակել բոլոր ջալալի ավագակապետների անբարեհունչ և երբեմն անարգական մականունները, իսկ «Քյոռօղլին» էլ, ամեն պարագային, անարգական մակդիր է. «Եւ այլ բազում զօրպա պաշիք, խայտառակ անուամբ ըստ շար գործոց իւրեանց, ի պարծանս վարկանելով ինքեանց, որոց Օլասըխմազ, որոց Շէթան Չաքուչի, այլ եւ այլ անուանս այլոց, զոր աղտելի է յիշելն զպիղծ անուանս նոցա...»²⁵:

Ընդհանրապես, ջալալիների ապստամբության նախնական շրջանի առաջնորդները մեծամասամբ անարգական մականուններ էին կրում, որոնց անգամ հիշատակությունը որևէ բարոյական նորմից դուրս է: Համեմատաբար արտաբերություն համար նվազ խնդրահարույց մականուններով ջալալի առաջնորդներ ի հայտ են գալիս ապստամբության երկրորդ փուլում, այն է՝ XVII դ. սկզբին²⁶:

Գրիգոր Դարանաղցին առավել մանրամասն է նկարագրում նաև Գզիրօղլու ապստամբությունից մեկ տարի առաջ՝ 1590 թ., եկեղյաց գավառում ծագած քրդական խժոժությունները, որոնց մասին վկայում են նաև Դավրիժեցին և այլ հեղինակներ: Խոսելով այդ թվականի հուլիսին արևի խավարման մասին՝ ժամանակագիրը նշում է դրան տրված մեկնաբանությունը. «Եւ այս էր գուշակումն՝ որ ի սոյն ամի յելսն օգոստոսի ամսոյն ազգն քրդաց զօրաժողով եղեն, ոչ ի մեծաց երեւելի արանց, այլ յաննշանից՝ ի գողոց եւ յաւազակաց եւ ի հովուաց եւ յըռամիկ շինականաց, գնալով ի վերայ Կեղու պարոնին, սպանանելով զնա եւ զտուն նորա աւար հարկանելով:

²² M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995, s. 317.

²³ Նույն տեղում, էջ 342:

²⁴ I. Aslanoğlu, “Kiziroğlu Mustafa Bey”, *FÜ Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu 24-27 Ekim 1985*, Elazığ, 1992, s. 8.

²⁵ Ժամանակագրություն, էջ 46:

²⁶ M. Akdağ, “Celali isyanlarından büyük kaçgunluk 1603-1606”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2-3, Ankara, 1964 (s. 1-51), s. 21-22.

Եւ ապա դարձեալ դիմեցին ի վերայ եկեղեաց գաւառին Երզնկոյ եւ շատ վնասակարութիւն եւ հրրձգութիւն արարին: Եւ ոչ ոք էր իշխան եւ կամ պարոն, որ ընդդէմ գնայր նոցա: Եւ Հարգուլումի փաշան հեռի գոլով, մինչեւ որ ազդ լինէր նորա, նոքա զաշխարհն բնաջինջ կառնէին»²⁷: Այնուհետեւ նկարագրվում է «ոմն իսպահի» Իբրահիմ բեկի՝ խռովարարներին պարտության մատնելն ու հալածելը:

Միևնույն բովանդակությամբ տեղեկությունը կրկնվում է XVII դ. մատենագիր և տաղասաց Ամիրաս Երզնկացու ժամանակագրության («Անարժան Ամիրասէ Երզնկացույ արարեալ է ժողուածոյ»), ինչպես նաև ավելի ուշ XVIII դ. խմբագրության ենթարկված Երուսաղեմի ժամանակագրության մեջ: Նույն դեպքերի մասին վկայում է նաև XVII դ. մատենագիր Հակոբ քահանա Կարնեցին՝ իր հորը նվիրված կենսագրական երկում («Պատմութիւն վասն հօրն մերում Գէորգա քահանային...»)²⁸: Հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք Քյոոզլում զինակից քուրդ Գզիրօղլի Մուստաֆան չի ունեցել որևէ մասնակցություն իր ազդեցության գոտում 1590 թ. բռնկված այս քրդական խռովությանը:

Կարծես, հենց այս հարցին է պատասխանում XVII դ. երկրորդ կեսի նշանավոր մատենագիր Վարդան վարդապետ Բաղիշեցին 1659 թ. իր կազմած ժամանակագրության մեջ, որն ընդգրկում է 1070-1657 թթ. պատմական իրադարձությունների համառոտ շարադրանքը. «Եւ ի ՌՂԴ (1585) թուին Օսման փաշան առաւ զՇրուան, որ է Աղուանք, եւ զԹաւրէզ քաղաք, եւ յետ հինգ ամի Քուրտն գլուխ քաշեց եկեալ յԵզնկայն, Գզիր օղլին էր գլխաւորն»²⁹:

Բաղիշեցին, փաստորեն, նույն հակիրճ ու ամփոփ տեղեկությունն է հայտնում, ինչն առկա է Դավրիժեցու երկում և մանր ժամանակագրություններում: Էականն այստեղ, սակայն, այն է, որ հիշատակվում է քրդական խռովության ղեկավարը, որը ոչ այլ ոք է, քան Գզիրօղլի Մուստաֆան: Ակնհայտ է, որ նա անհնազանդություն սկսել է ցուցաբերել մինչև 1590 թ., իսկ 1591 թ. նրա անունն արդեն հռչակված էր՝ որպես խռովարար ավազակապետի: Այս տեսակետից, Գզիրօղլու ապստամբելու սկիզբը ժամանակով է՛լ ավելի առաջ է ընկնում, քան Կարա Յազըջիի ղեկավարած բուն ջալալիական առաջին ելույթները: Դարանաղցին միանգամայն հստակ նշում է այդ փաստը. մասնավորապես, խոսելով Գզիրօղլու և նրա հայրենակից, 1595 թ. ապստամբած մեկ այլ ջալալի քուրդ առաջնորդ Սարգար Մահմուդի մասին՝ վերջում ժամանակագիրն ավե-

²⁷ Ժամանակագրություն, էջ 23-24:

²⁸ ՄԺ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 246-247:

²⁹ ՄԺ, հտ. Բ, էջ 394, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք ԺԵ-ԺԹ դար, կենսագրական տեղեկութիւններով եւ ծանօթագրութիւններով, հրատարակեց՝ Գիւտ քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 72:

լացնում է. «Եւ նախ սոքա երկոքին եղեն սկիզբն ամենայն ջալալոցն»³⁰: Էպոսի արեւմտյան խմբի տարբերակներում եւ անուղղակիորեն վկայված է այս պատմական իրողությունը:

Ինչպես արդեն նշվել է, 1588-1589 թթ. օսմանյան պետական գրագրության փաստաթղթերում, այսինքն՝ մինչև բուն ջալալիական ելույթների սկզբնավորումը, Գզիրօղլի Մուստաֆան բազմիցս հիշատակվում է որպես Մալաթիայի և Սվազի միջև գործած ավագակապետ³¹: Որոշ հետազոտողների կարծիքով, Գզիրօղլին անհնազանդություն է սկսել ցուցաբերել նույնիսկ 1584 թ.-ից՝ որպես Մալաթիայի և Սվազի միջև գործող ու 250 հեծյալ ունեցող քրդական աշիրեթի առաջնորդ³²:

Եթե բառացի ընդունենք Վարդան Բաղիշեցու հաղորդումը, ապա, քանի որ Թավրիզն օսմանյան զորքերի կողմից գրավվել է 1585 թ. սեպտեմբերի 21-ին (993 թ. ռամազանի 26), Գզիրօղլու նշված ապստամբության սկիզբն ինքնաբերաբար ընկնում է 1590 թ. նույն ամսին: Այս տարեթիվը («ի սոյն ամի (ՌԼԹ-1590) յեւն օգոստոսի ամսոյն») Դարանաղցին նշում է Երզնկայում քրդերի խռովության առիթով, ինչը մանրամասն նկարագրվում է նրա, Ամիրաս Երզնկացու և Երուսաղեմի ժամանակագրություններում, իսկ ամփոփ հաղորդվում Դավրիժեցու և մանր ժամանակագիրների կողմից: Տվյալ դեպքում, սակայն, որոշակի հակասություն է առաջանում, քանի որ Բաղիշեցու վկայության մեջ փաստացի ձուլվել են նշված մյուս հայ մատենագիրների մոտ առկա 1590 թ. Երզնկայում բռնկված քրդերի խռովության (ինչը որ ժամանակագրի մոտ կրկնվում է բառացի) և մեկ տարի անց քուրդ Գզիրօղլի Մուստաֆայի ջալալիական ելույթի մասին երկու տարբեր ու առանձին հաղորդումները: Հնարավոր է՝ հետագայում շփոթի հետևանքով Բաղիշեցին իրար է կցել աղբյուրներից քաղված և շուրջ մեկ տարվա տարբերությամբ տեղի ունեցած այս իրադարձությունների մասին ամփոփ տեղեկությունները, մանավանդ, ինքն էլ որոշ ժամանակագիրներից (մասնավորապես, Դարանաղցուց) կարող էր տեղյակ լինել Երզնկայի մերձակայքից Գզիրօղլի Մուստաֆայի ծագման մասին:

Հավանական է թվում, թե Գզիրօղլի Մուստաֆայի ծննդավայրում Դարանաղցու հիշատակած Տիվրիկի և Կամախի միջև գտնվող Դոսթալ (Տոստալի)

³⁰ Գզիրօղլի Մուստաֆայի հայրենակից Սարգաթ Մահմուդը՝ «ի նոյն գեղօրէիցն քրդաց», որոշ ժամանակ ասպատակություններ գործելուց հետո անցնում է Իրան, ապա թուրք-իրանական պատերազմի ընթացքում «եկն ի վերայ թուրքաց զօրացն եւ քմբակեցին զնա եւ կենդանոյն հանին գմորթն եւ լցին խտով եւ ուղարկեցին յԼստամբոյ առ քազատրն» (ժամանակագրութիւն, էջ 34): Ըստ էպոսի բազմաթիվ պատումների՝ թշնամու ձեռքն ընկնելով՝ կենդանի մորթագերծ է արվում Քյոռօղլու զինակիցներից Դեմիրչիօղլին, որին փորձում են ազատել Գզիրօղլի Մուստաֆան և մյուսները:

³¹ Aslanoglu, s. 7-8.

³² Sümer, s. 36 հւն:

քրդական գյուղում, գոյություն է ունեցել Գզիրօղլիների տոհմ կամ Մուստաֆայի հայրն, իրոք, զբաղեցրել է համապատասխան պաշտոնն իր գյուղում, որով Բաղիշեցու հաղորդումը կապվում է էպոսի թուրքական և ադրբեջանական բազմաթիվ պատումներում հիշվող հերոսի «գզիր» հոր՝ սուլթանին ընդդիմանալու և մահապատժի ենթարկվելու մասին պատմությունը: Հենց դրանից հետո է Մուստաֆան իր 40 հեծյալներով քաշվում լեռները և վրեժխնդիր լինում հորը կախաղան հանած թշնամիներից: Հատկանշական է, որ ջալալի դառնալով՝ վրիժառու գործունեություն ծավալելու նմանատիպ դրդապատճառներ Դարանաղցին նշում է Գզիրօղլուց հետո իր հիշատակած վերջինիս հայրենակից երկու այլ քուրդ ջալալի առաջնորդների մասին (Սարգար Մահմուդ և Ջախուօղլի Ղայա). «...նախ զիւր եղբայրն... (*) սպանին էնկիշարիքն ի Ջորականջեր գիւղն, եւ նա վասն կսկծանաց եղբօրն ժողովեաց բազում քուրդ, եւ զոմանս յենկիշարեցն սպանեց ի մէջ գեղջիցն Սիմայու»: Կամ. «Սորա մեծ եղբայրն... սպանին ենկիշարիքն նենգութեամբ եւ խաբկանօք, եւ այս Ղայեա Ջախու Օղլիս շարացեալ ժողովեաց բազում ելուզակս նման ինքեան եւ բազում շարիս գործեաց սպանմամբ թուրքացն մեծամեծաց... եւ ինն քաջագոր քրդով դիմեաց ի լերինս բարձանց ապաւէն առնելով զապառաժս վիմաց»³³: Ամեն դեպքում, Գզիրօղլի Մուստաֆայի ապստամբելու դրդապատճառների մասին Դարանաղցին լռում է:

Հետաքրքիր է, որ Բաղիշեցին ևս կրճատ է նշում քուրդ ավազակապետի անունը (Գզիրօղլի), սակայն որևէ հիշատակություն չկա նրա ջալալի լինելու մասին, ինչը անպայման շեշտում են մյուսները:

Քյոռօղլու այս զինակցի մասին մանր ժամանակագրություններին բնորոշ արձանագրային ոճով միևնույն հակիրճ տեղեկությունն է պարունակում նաև Գրիգոր Դարանաղցու խմբագրած XVII դ. ժամանակագրությունը, որը կազմվել է անանուն ժամանակագրական տարաբնույթ բնագրերից, «զոր ոմանք գրեալ են, բայց ոչ զժամանակն եւ ոչ զտեղին եւ ոչ զանուն գրողին է յայտնի»³⁴.

«Թվին Ռէթ (1590) Քուրթն գլուխ քաշեց եկեալ յէզնկան...

Թվին Ռե (1591) Գրգիր օղլին ելաւ ճալալի, Քուրթ ազգաւ»³⁵:

Նույնը վկայում են նաև XVIII դ. մանր ժամանակագրությունների հեղինակները: Փոքր-ինչ աղավաղված՝ վերոհիշյալ հատվածը կրկնում է Ղևոնդ Տոսպեցին. «Ռե (1591) Գզիր օղլին եղեւ Շաւալի Քուրտ ազգաւ»³⁶: «Շաւալին» արդեն ականատես ժամանակագրի կողմից սխալ արտագրության արդյունք է:

³³ Ժամանակագրություն, էջ 33-34:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 3:

³⁵ ՄԺ, հ. Բ, էջ 268-269:

³⁶ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 502:

Միևնույն ժամանակագրական ոճով ևս մեկ հաղորդում առկա է եղմ. 3701 ձեռագրում ամփոփված համառոտ ժամանակագրության մեջ, որը, դրա հրատարակիչ Նորայր Պողարյանի համոզմամբ՝ XVIII դ. խմբագրություն է (բանասիրության մեջ պայմանականորեն հիշատակվում է որպես «Երուսաղեմի ժամանակագրություն»): Հատկանշական է, որ «Ժամանակագրության» մեջ հիշատակվում է Դավրիժեցու երկը: «Ներկա ժամանակագրությունը ունի շատ մը կարևոր տեղեկություններ, — գրում է Պողարյանը, — իր կողմե գրի առնված կամ այլուստ անծանոթ աղբյուրներե քաղված»³⁷: Ընդամին, արձանագրված է հետևյալը.

«ՌՇՂԲ = ՌԷԹ (1590).- Յայսմ ամի քուրթն գլուխ քաշեց եւ եկն Եզրնկէն:

ՌՋՂԳ = ՌԽ (1591).- Յայսմ ամի Քիզիր-օղլին էլաւ Զալալի՝ քուրդ ազգաւ»³⁸:

Հատկանշական է, որ ի տարբերություն մյուս աղբյուրների՝ սույն ժամանակագրության մեջ հայտնի ասպատակի մականունը կազմող պաշտոնական կոչումը նշված է օսմանյան գրական ձևով՝ «kizir», այլ ոչ թե «գզիր» ժողովրդական արտասանությամբ:

Ուշագրավ է հատկապես Հարություն քահանա Խալֆայանի (աշխարհիկ անվամբ՝ Մարտիրոս Խալիֆա) վկայությունը զինակից ջալալի առաջնորդների մասին. «ՌԽ (1591) Քօռ օղլին, Գզիր օղլին եւ այլ բազումք եղէն Զալալիք»³⁹: Նույնը բառացիորեն կրկնվում է նաև Անանուն Վանեցու տարեգրության մեջ⁴⁰:

Վ. Հակոբյանի կարծիքով՝ Խալֆայանը, որի ժամանակագրությունն ընդգրկում է 623-1800 թթ. ժամանակահատվածը, մի պատրաստի բնագիր է շարունակել XVIII դ. 80-ական թվերից⁴¹: Եվ եթե ընդունենք այս վկայության հավաստիությունը, ապա ստացվում է, որ հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է նաև Քյոռօղլու ապստամբության տարեթիվը, ինչն աննախադեպ է: Ամեն դեպքում, ինչպես արդեն նշվել է, օսմանյան պետական գրագրության փաստաթղթերում Քյոռօղլու առանձին ավագակային գործողություններ հիշատակվում են դեռևս 1579 թ.-ից, իսկ Քյոռօղլին ինքը համարվում է 1582-84 թթ. ժամանակահատվածից ավագակային գործունեություն ծավալած նախաջալալիական շրջանի հրոսակներից⁴²:

³⁷ «Ժամանակագրություն (XI-XVIII դդ.)», տպագրության պատրաստեց Ն. Լալս. Պողարյան, ԲՄԳ, 1969 (էջ 257-282), էջ 257:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 278:

³⁹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 124, ՄԺ, Բ. Բ, էջ 482:

⁴⁰ ՄԺ, Բ. Ա, էջ 355:

⁴¹ ՄԺ, Բ. Բ, էջ 480:

⁴² Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları*, s. 265, 298.

Այնուամենայնիվ, առավել հավանական է թվում, որ Խալֆայանն ի նկատի ունենալով Գզիրուղլի Մուստաֆայի և Քյոռուղլու զինակցության հանգամանքը, ինչը նրան կարող էր հայտնի լինել իր իսկ օգտագործած աղբյուրներից, ուղղակի նույնացրել է նրանց ապստամբության ժամանակահատվածները՝ իրար կցելով երկու տարբեր ժամանակագրական հաղորդում: Նման երևույթը, ընդհանրապես, բնորոշ է եղել մանր ժամանակագրությունների հեղինակներին, առավել ևս՝ հետագայում բանաքաղային կարգով դրանց շարունակողներին:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ խնդրո առարկա ժամանակահատվածի հայերեն ժամանակագրությունները ոչ միայն հաստատում են «Քյոռուղլի» էպոսի պատմական նախատիպերի և դրանում արտացոլված պատմական իրադարձությունների ուսումնասիրության առնչությամբ առկա պատմագրական հաղորդումներն, այլև լրացնում և հարստացնում դրանք հավելյալ մանրամասներով:

SAMVEL RAMAZYAN

THE HISTORICAL BACKGROUND OF THE EPIC OF *KOROGLU* AND THE ARMENIAN CHRONICLES OF THE 17TH- 18TH CENTURIES

Keywords: Koroglu, Jelali, “minor chronicles”, epic, Kiziroglu Mustafa, chronist, Grigor Daranaghtsi, Kurd.

The historical basis of the epic of *Koroglu* is generally related to the Jelali (Celali) Rebellions, which took place in the Ottoman Empire in the late 16th and early 17th centuries. Relying on a centuries-old well-established tradition, the Armenian historiography of the 17th-18th centuries preserved important and unique information about the Jelali Rebellions and the Jelali leaders, the historical prototypes of the characters of the epic: Koroglu, Kiziroglu Mustafa, Kosa Safar and others.

Particularly important for the study of the historical background of the epic are not only the works of 17th century Armenian historians Arakel Davrizhetsi (Arakel of Tabriz), Grigor Daranaghtsi (Kamakhetsi) and Eremia Komurjian, but also “minor chronicles” of the same period. These sources contain information about the characters of the epic, as well as certain historical events that transpire in the epic.

САМВЕЛ РАМАЗЯН
ИСТОРИЧЕСКАЯ ОСНОВА ЭПОСА “КЕРОГЛЫ”
И АРМЯНСКИЕ ХРОНИКИ XVII- XVIII ВВ.

Ключевые слова: Кероглы, малые хроники, эпос, Гзироглы Мустафа, хронист, Григор Даранагци, курд.

Историческую основу эпоса “Кероглы” в целом составляют джелалийские восстания в Османской империи в конце XVI – начале XVII вв. Опираясь на многовековую стабильную традицию, армянская историография XVII-XVIII вв. сохранила важные и уникальные сведения об этих исторических событиях, в том числе о предводителях джелали, исторических прототипах действующих лиц эпоса: Кероглы, Гзироглы Мустафе, Коса Сафаре и др.

Особенную важность для изучения исторических предпосылок эпоса представляют не только труды армянских историков XVII в. Аракела Даврижеци, Григора Даранагци (Камахеци) и Еремии Кеомурчяна, но также “малые хроники” того же периода. Данные армянские источники содержат сведения как о персонажах эпоса, так и о некоторых отраженных в нем исторических событиях.